

Гримська Марта Ігорівна - кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра державного управління

УДК 329(44)

РУЙНУЮЧИ МОНОПОЛІЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ФРОНТУ: ІНШІ КРАЙНІ ПРАВІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ФРАНЦІЇ

Охарактеризовано специфіку функціонування крайніх правих політичних організацій та партій у Франції у перші післявоєнні десятиліття. Наголошено на необхідності розширити спектр наукового дослідження крайніх правих у Франції та відійти від практики вивчення виключно Національного фронту. Представлено історію виникнення, електоральні успіхи та ідеологічні засади таких крайніх правих політичних партій як Союз з захисту власників крамниць і ремісників (пужадисти), Партія нових сил, Національний республіканський рух, Нові народні праві, Партія Франції.

Ключові слова: політичні партії, крайні праві політичні партії, Франція, Національний фронт, Союз з захисту власників крамниць і ремісників (пужадисти), Партія нових сил, Національний республіканський рух, Нові народні праві, Партія Франції, Союз національних правих.

РАЗРУШАЯ МОНОПОЛИЮ НАЦИОНАЛЬНОГО ФРОНТА: ДРУГИЕ КРАЙНИЕ ПРАВЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ ФРАНЦИИ

Охарактеризована специфика функционирования крайних правых политических организаций и партий во Франции в первые послевоенные десятилетия. Отмечена необходимость расширить спектр научного исследования крайних правых во Франции и отойти от практики изучения исключительно Национального фронта. Представлена история возникновения, электоральные успехи и идеологические основы таких крайних правых политических партий как Союз по защите владельцев магазинов и ремесленников (пужадисты), Партия новых сил, Национальное республиканское движение, Новые народные правые, Партия Франции.

Ключевые слова: политические партии, крайние правые политические партии, Франция, Национальный фронт, Союз по защите владельцев магазинов и ремесленников (пужадисты), Партия новых сил, Национальное республиканское движение, Новые народные правые, Партия Франции, Союз национальных правых.

DESTROYING THE MONOPOLY OF THE NATIONAL FRONT: THE OTHER FAR RIGHT POLITICAL PARTIES OF FRANCE

Peculiarities of functioning of far right political organizations and parties in France in the postwar decades are characterized. The necessity to expand the range of scientific research of the far right in France and the shift from studying only the National Front are identified. The history, electoral successes and ideology of far right political parties as the Union for the Defense of Shopkeepers and Artisans, New Forces Party, the National Republican Movement, New People's Right and The Party of France are presented.

Key words: political parties, far right political parties, France, the National Front, the Union for the Defense of Shopkeepers and Artisans, New Forces Party, the National Republican Movement, New People's Right, The Party of France, Union of the National Right.

Постановка проблеми. Радикалізація електоральних преференцій у Франції, що спостерігається з кінця ХХ – початку ХХІ століття, сприятливо вплинула, насамперед, на становище найбільшої та найвідомішої крайньої правої партії цієї країни – Національного фронту. Підтримка цієї політичної сили зростає не лише на традиційно успішних для французьких крайніх правих виборах до Європейського парламенту (зокрема, у 2014 р. Національний фронт здобув 24.86% і посів перше місце у країні), а й на регіональних (у грудні 2015 р. партія отримала майже 30% у першому турі та зберегла цей результат у

другому, хоча й не отримала контролю за жодним з регіонів).

Разом з тим, наявність передумов для радикалізації електоральних преференцій у тій чи іншій країні, як правило, сприяє виникненню не однієї крайньої правої політичної партії, а кількох, які, будучи загалом доволі близькими ідеологічно, можуть мати розбіжності в окремих позиціях. У деяких випадках, приміром у Німеччині, їх вплив приблизно однаковий, коливаючись лише незначною мірою на користь однієї з партій у певний період часу. Натомість, у державах, де одна крайня права політична партія починає домінувати, інші залишаються значно менш відомими та популярними. Це особливо помітно на прикладі Франції, де ідеологія, організаційні особливості та формат діяльності Національного фронту часто розглядаються як взірць для політичних партій цього спрямування у багатьох країнах світу. Водночас, досвід показує, що саме ці партії можуть у певний момент вийти на політичну арену, а тому вони також заслуговують на увагу дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, предметом яких є крайні праві політичні партії у Франції, переважають ті, що присвячені вивченню історії виникнення, ідейних засад, електоральних успіхів Національного фронту. Разом з тим, є і низка публікацій, де аналізуються менш відомі крайні праві політичні організації. Зокрема, про такі партії говорить у своїй праці «Крайні праві партії у Західній Європі» П'єро Ігнаці, а також їх досліджують Т. Вільямс, П. Дейвіс, К. Фіші, Дж. Шілдс та низка інших.

Визначення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим і присвячено статтю. Аналізуючи радикалізацію електоральних преференцій у будь-якій країні, основну увагу, як правило, приділяють найбільшим та найвпливовішим крайнім правим політичним партіям. Водночас, необхідно враховувати, що перехід виборців на позиції крайньої правої ідеології може зумовлюватись впливом і менших партій. Будучи маргінальними, вони іноді можуть відстоювати більш радикальні позиції, що дозволяє їм приваблювати виборців до даної партійно-політичної групи. Трапляється і так, що, зробивши вибір на користь крайніх правих саме завдяки меншій політичній партії, виборці голосують прагматично, обираючи тих, хто має більші шанси на проходження. Відтак, дана стаття має на меті охарактеризувати інші крайні праві політичні партії Франції, які залишаються «у тіні» Національного фронту, але прямо чи опосередковано схиляють виборців до підтримки крайніх правих.

Висвітлення основного матеріалу дослідження. Історія крайніх правих політичних партій у Франції бере свій початок з перших десятиліть після завершення Другої світової війни. Режим Віші, що правив країною у часи війни, сприяв включенню у публічний дискурс проблематики національної єдності та ідентичності, пропагуючи цінності родини та нації та підкреслюючи важливість відновлення колишньої величі та могутності Франції. Ці ідеї були підтримані частиною французького народу та укорінились у його свідомості, що стало підґрунтям для активного формування після завершення війни різноманітних студентських, молодіжних, спортивних, ветеранських та інших організацій, які склались з прихильників режиму Віші та культивували цей світогляд. Згодом саме ці утворення і сформували підґрунтя для виникнення крайніх правих політичних партій [4, с. 88].

Перші крайні праві організації виникли у Франції у другій половині 1940-х рр. Найбільш поширеними були організації ветеранів, однак згодом почали з'являтися і молодіжні та студентські асоціації. Серед них варто виокремити засновану у 1949 р. «Молоду націю», яка вперше відкрито позиціонувала себе як неофашистську та обрала в якості своєї цільової аудиторії саме молодь. Формально асоціація проіснувала до заборони у 1958 р., однак окремі осередки активності зберігались і надалі. Особливістю Молодої нації був відхід від ностальгії за минулим, притаманної, насамперед, організаціям ветеранів, і зосередження на більш актуальних для того часу проблемах [4, с. 89].

Після поступового зникнення «Молодої нації» крайні праві організації деякий час залишались доволі маргінальними. Здійснювались кілька спроб вийти на політичну арену (про це мова піде далі), але власне крайні праві політичні організації втратили ту підтримку, яку вони мали у перше післявоєнне десятиліття. Виникнення нової хвилі крайніх правих організацій у 60-70-тих рр. було зумовлено війною за незалежність Алжиру. Незважаючи на

військові витрати та обіцянку Шарля де Голля не віддавати території, колонію було втрачено. У суспільстві почала ширитись думка, артикульована в тому числі і крайніми правими, що відокремлення Алжиру означатиме кінець величі Франції та, навіть, може стати початком її загибелі. Серед організацій, які відстоювали такий погляд, варто відзначити студентську організацію «Захід». Діяльність цього утворення відбувалась дуже активно з використанням для пропагування ідей вуличних акцій з застосуванням насильства та бійок, що і стало підставою для його заборони у 1968 р. Рух одразу ж реорганізувався у нове об'єднання під назвою «Новий порядок». Враховуючи досвід, ця організація ставила собі за мету не просто вуличну активність та збільшення кількості прихильників, а прагнула перетворитись у повноцінну впливову політичну партію. Саме на цій основі і виник Національний фронт [9, с. 80-81].

На політичну арену крайні праві політичні організації вперше вийшли у 1951 р., об'єднавшись у Національний союз незалежних та республіканців. Варто зазначити, що обрання саме такого формату було, значною мірою, зумовлено специфікою виборчої системи Франції (мажоритарна система абсолютної більшості). За цих умов доречніше було шукати можливостей для широкої коаліції різних партій та груп із схожою ідеологією. Формування політичної партії одразу ж було б менш корисним, оскільки така система несприятлива для нових та невеликих партій, яким, як правило, потрібен час, щоб подолати маргіналізацію (це демонструє і історія Національного фронту, який був заснований у 1972 р. а перший електоральний прорив здійснив на початку 1980х рр.). Успіхом цього об'єднання стало обрання чотирьох представників до національного парламенту, однак вони згодом приєднались до інших політичних груп [4, с. 88].

Найчастіше першою крайньою правою партією Франції називають Союз з захисту власників крамниць і ремісників, засновану у 1954 р. П'єром Пужадом. Не всі дослідники з цим погоджуються, вважаючи об'єднання навіть не правим через те, що воно виступало суто проти певних політик, не формулюючи при цьому власного цілісного бачення, яке б дозволило віднести його до певної частини ідеологічного спектру [2, с. 130]. Союз позиціонував себе як голос французьких власників крамниць, які боялись, що післявоєнні економічні зміни принесуть маргіналізацію та банкрутство для малого підприємництва. У якості головної проблеми було обрано систему оподаткування, яка розглядалась як неефективна, несправедлива і така, що потребує радикальних змін. Уже в перші роки існування партії вдалось об'єднати навколо цього доволі велику кількість людей і зробити свою діяльність максимально публічною. Для цього «пужадисти» (саме за такою назвою партія і стала відомою) регулярно проводили багаточисельні вуличні мітинги та демонстрації, поєднуючи їх з активним лобюванням бажаних законодавчих змін [4, с. 89].

При заснуванні руху було розроблено та представлено його першу програму, яка отримала назву «Грамацька» (за назвою міста Грамат на півдні Франції). Документ складався з 8 пунктів, головна увага у яких була зосереджена на питаннях оподаткування та соціального забезпечення, зокрема висловлювалась позиція проти податку на прибуток. Рух ставив своїм завданням захист власників невеликих крамниць та ремісників від супермаркетів та іншого великого бізнесу, з яким їм практично неможливо конкурувати. На протипагу непрофесійним політикам, які діють суто у власних інтересах, необхідно впровадити дієві механізми прямої демократії та активізувати участь народу у прийнятті рішень. Для цього потрібно консолідувати громадськість та створити відчуття солідарності на основі спільного походження та культури [8, с. 69].

Характерною особливістю Союзу з захисту власників крамниць та ремісників була його швидка політизація. Незважаючи на антисистемну позицію об'єднання, яке виступало проти традиційної політичної діяльності на користь використання мітингів, маніфестацій, вуличного насильства, доволі швидко стало очевидним, що досягнення цілей буде значно ймовірнішим у разі перетворення з групи тиску на політичну партію. Як наслідок, у 1956 р. було утворено «Союз та французьке братство». Уже на перших виборах до парламенту того ж року Союз, не маючи формальної виборчої програми та виставляючи переважно маловідомих

кандидатів, отримав близько 11% та понад 50 місць у Національній асамблеї [8, с. 72].

Проте, одержавши практично одразу після виникнення порівняно високий результат, партія виявилась неготовою до парламентської діяльності. Її депутати не мали досвіду законодавчої практики та іноді погоджувались не професійно. Через надто радикальну риторичку інші партії не розглядали її не лише в якості потенційного члена коаліції, а й як партнера для вирішення окремих питань. Крім того, П'єр Пужад виступав проти конституції П'ятої республіки, в той час як більшість членів партії проголосували на референдумі позитивно. Це призвело до зниження кількості членів та поступової втрати електоральної підтримки. На виборах у 1958 р. кандидати від пужадистів одержали лише 1,5% голосів, а у 1962 р. результат погіршився ще більше і становив 0,28% [8, с. 77]. Це стало кінцем руху пужадистів.

Створення у 1972 р. Національного фронту як коаліції різноманітних крайніх правих організацій призвело до об'єднання доволі фрагментованого крайнього правого руху принаймні на деякий час. З одного боку, така різноманітність стала основою для впізнаваності та електоральної підтримки, що особливо важливо для новоутвореної політичної партії. Проте, з іншого боку, це зумовило численні внутрішні конфлікти і боротьбу за вплив та лідерство всередині Національного фронту. Жан Марі Ле Пен як Голова політичної сили ставив собі за мету побудувати парламентську партію, яка б успішно досягала своїх цілей законними методами та в межах встановлених правил. Водночас, більш радикальні групи, звиклі до активних вуличних акцій та дій, наполягали, що саме на ці інструменти, які і принесли популярність, необхідно опиратись і надалі. Одержання Національним фронтом у 1973 р. менше половини відсотка голосів виборців розглядалось як поразка поміркованої політики Ле Пена та ще більше посилювало протистояння. Найактивніше виступала група колишніх членів та прихильників Нового порядку. Спочатку вийшовши з партії, ця група згодом повернулася ще з більшими силами, на деякий час навіть позбавивши Ле Пена впливу (він був змушений у судовому порядку відвойовувати право на бренд Національного фронту). Однак після тривалих протистоянь зрештою вони таки покинули партію та утворили у 1974 р. власну під назвою «Партія нових сил», яка проіснувала до 1998 р. [9, с. 83].

За своїми ціннісно-ідейними принципами Партія нових сил практично не відрізнялась від Національного фронту, піднімаючи практично такі ж питання та проблеми. Головна відмінність між двома політичними утвореннями полягала виключно у підтримці різних методів діяльності. Ле Пен, як уже було зазначено, виступав за необхідність діяти помірковано, використовуючи інструменти демократії та виборів. Натомість, Партія нових сил підтримувала прямі дії (мітинги, вуличні акції), вважаючи, що вони значно ефективніші для досягнення поставлених цілей, при цьому дозволяючи інформувати та залучати населення. Разом з тим, на відміну від Національного фронту, ця політична сила більш прихильно ставилась до співпраці з традиційними правими, розглядаючи це як інструмент здобуття електорального успіху.

Партія нових сил виступала категорично проти особистості Ле Пена як лідера, вважаючи, що, будучи егоцентричним та зацікавленим виключно у власній кар'єрі, він шкодить не лише Національному фронту, а й крайнім правим політичним партіям загалом. Тому Партія нових сил позиціонувала себе як нову об'єднуючу силу для крайніх правих. Це проявилось навіть у обраній нею назви програми у 1979 р. – «Пропозиції для нових політичних правих» [8, с. 179].

У другій половині 1970х та протягом 1980х рр. обидві крайні праві партії конкурували за однакові сегменти електорату. Більш того, маючи схожі ідеологічні засади та приблизно однакову кількість членів і прихильників, вони дезорієнтували електорат, розмиваючи підтримку французьких крайніх правих загалом. Як наслідок, їх результати були дуже низькими і жодна з них навіть не спромоглась зібрати у 1981 р. 500 підписів, необхідних для реєстрації кандидатів на президентських виборах. Однак, після загибелі одного з найвпливовіших представників Нового порядку Франсуа Дюпра від вибуху бомби, закладеної

в його автомобіль, Ле Пен зумів зосередити у своїх руках всю владу над Національним фронтом та поступово перетворити його з організації активістського типу у професійну політичну партію [4, с. 92]. Це зрештою принесло результати і на початку 1980х рр. Національному фронту вдалося здійснити електоральний прорив.

Успіхи Національного фронту перетворили його на домінуючу крайню праву політичну партію у Франції. Частково перейнявши стратегію Партії нових сил та об'єднуючи зусилля з більш впливовими правими та правоцентристськими партіями, Ле Пен зумів подолати маргіналізацію та поступово здобувати дедалі більшу підтримку на виборах різного рівня. Через це інші крайні праві політичні партії у цей час практично не виникали і всередині Національного фронту конфлікти також не проявлялись. Така популярність спонукала правлячу у той час Соціалістичну партію Франції шукати шляхів для протиставлення правих та крайніх правих. Такий спосіб було знайдено – виборча реформа з метою заміни традиційної мажоритарної системи абсолютної більшості на пропорційну. За цією системою було проведено вибори лише один раз у 1986 р., але Національний фронт здобув найбільше за всю історію партії представництво у парламенті, в тому числі і через протиставлення себе традиційним правим[3].

Зміна риторика Національного фронту, який раніше виступав суто проти комуністів та соціалістів, а з того часу до кола основних суперників включив і правоцентристські та праві партії, викликала незадоволення всередині партії, яке вилилось у відкрите протистояння між Ле Пеном та його заступником Бруно Мегре. Останній відстоював позицію, що партія не може критикувати усіх і для досягнення мети їй необхідно шукати партнерів серед інших політичних сил. Ця незгода деякий час залишалась латентною, але після кількох скандалів вийшла у публічну площину, змусивши Мегре та його прихильників покинути Національний фронт та утворити у 1999 р. свою партію під назвою Національний рух, пізніше перейменованій у Національний республіканський рух[4, с. 102].

Практично відразу після заснування Національний республіканський рух взяв активну участь у виборах до Європейського парламенту. Провівши доволі дорогу кампанію, партія отримала лише близько 3% голосів та не змогла делегувати жодного представника до цієї інституції. Це спонукало її критиків говорити про її неспроможність протистояти Національному фронту. Однак незважаючи на це, а також на фінансові труднощі, партія змогла продовжити участь у політичному житті Франції. Саме у той час відбулось згадане вище перейменування партії, було розроблено новий бренд та сформовано програму, де викладено головні та традиційні для крайніх правих політичні цінності – національна ідентичність, суверенітет Франції, соціальна справедливість [5].

Прийнята після заснування програма залишається актуальною і досі і будь-які згадки про її оновлення відсутні. У документі підкреслюється, що важливою цінністю, яка потребує захисту, є національна ідентичність. Через старіння населення та швидкі темпи імміграції французи втрачають свою культуру, традиції, мову, релігію. Це відчувається у всіх сферах життя суспільства, починаючи зі шкіл, де, внаслідок великої кількості школярів-іммігрантів, уже навіть заборонено деякі продукти в їдальнях. Влада не реагує на цю проблему, скоріше навпаки, поглиблюючи її. Висловлення незгоди з існуючою ситуацією розглядається не як прояв свободи слова, а як прояв нетерпимості. Держава дозволяє чужинцям претендувати на ті ресурси, яких навіть французам не вистачає і це теж неприйнятно. При цьому, партія чітко розмежовує легальних та нелегальних мігрантів. Якщо перші можуть принести щось цінне в економіку чи науку Франції та прибувають в країну легально, то вони повинні мати можливість оселитись тут, але це передбачає асиміляцію в національну культуру та повагу до традицій. Стати французом має бути честю для будь-кого[6].

Традиційно для крайніх правих партія негативно ставиться до посилення впливу загальноєвропейських інституцій та обмеження національного суверенітету. Важливі рішення, такі як режим кордонів, податки тощо, не повинні прийматись іноземними інститутами, яких французи навіть не обирали. Міжнародні організації нав'язують думку, що імміграція може бути вирішенням для демографічної кризи в Європі, але це не так, а її вплив

навпаки є згубним, руйнуючи місцеву культуру та спосіб життя. У програмі також присутні ідеї щодо посилення інститутів прямої демократії, насамперед, референдуму, підтримку малого та середнього бізнесу, забезпечення законності та боротьбу зі злочинністю, захист сім'ї як основи суспільства, обмеження кола отримувачів будь-якої соціальної допомоги лише громадянами держави (це опосередковано скоротить темпи міграції, оскільки нівелює головний стимул для переїзду до Франції), боротьбу з євродиктатурою, створення дієвої системи національної оборони тощо [6].

Будучи доволі близькими ідеологічно, Національний фронт та Національний республіканський рух протистояли один одному на виборах різного рівня. Зокрема, на місцевих виборах 2001 р. останній зумів здобути перші електоральні успіхи і близько 300 його представників було обрано у різних містах та округах. У кількох містах, де діючі мери перейшли у цю партію, було збережено ці посади [3]. Однак, враховуючи специфіку виборчих правил Франції, важливим досягненням Національного республіканського руху вважають уже те, що він зумів представити достатньо кандидатів для участі у виборах в більшості округів і повторити це у 2002 р., зібравши 500 підписів, необхідних для реєстрації Бруно Мегре кандидатом у президенти.

Президентські вибори 2002 р. стали важливим пунктом в історії Національного республіканського руху. Мегре здобув 2,3% голосів, але більш важливим став не очікувано високий результат Ле Пена, який пройшов у другий тур [3]. Національний республіканський рух виступив проти нього, всіляко критикуючи його, і це спричинило падіння рівня підтримки серед крайнього правого електорату. На парламентських виборах у тому ж році навіть ті кандидати, на яких найбільше розраховували, зазнали поразки. Після масових переходів членів та активістів до Національного фронту у 2007 р. було зроблено спробу об'єднання, але безрезультатно, оскільки запропоновані умови співпраці були для Національного республіканського руху не вигідними. Натомість, було досягнуто згоди з Рухом за Францію і партії пішли на вибори разом, хоча і це не принесло бажаної кількості голосів ані на національних виборах у 2007 р., ані на місцевих у 2008 р. [3].

Наявність крайньої правої політичної партії, яка протиставляла себе Національному фронту, спонукала до активізації виникнення і інших політичних сил, що сповідують цю ідеологію. Зокрема, на початку історії Руху за Францію партія була саме крайньою правою і кандидатура Філіпа де Вільє на президентських виборах у 2007 р. була представлена у ЗМІ як виклик Ле Пену. Програма де Вільє містила ідеї захисту традиційних духовних цінностей, зниження податків, економічного протекціонізму, заперечення імміграційної політики, поширення ісламу і т.д. [7, с. 35]. Однак уже у 2009 р. партія перейшла на більш помірковані позиції та почала співпрацювати з традиційними правими.

У кінці 2000х рр. виникли також і інші крайні праві політичні партії – Нові народні праві (2008 р.) та Партія Франції (2009 р.). Спочатку вони, які і Національний республіканський рух, прагнули співпрацювати з Національним фронтом, однак зрештою три партії (Національний республіканський рух, Нові народні праві та Партія Франції) вирішили об'єднати зусилля і утворили у 2011 р. Союз національних правих. З того часу вони спільно беруть участь у виборах. Поки що Союз не представлений ані на національному, ані на місцевому рівні, однак активно бере участь у політичному житті країни та висуває своїх кандидатів на вибори.

Хоча підґрунтям для об'єднання крайніх правих політичних партій стало незадоволення домінуванням Національного фронту, Союзом було представлено власний програмний документ, Хартію Союзу національних правих, що свідчить про наявність спільного ідеологічного фундаменту. Тут стверджується, що об'єднання виступає проти глобалізації, натомість пропонуючи створення системи економічного та фінансового захисту територій в межах європейських кордонів. Європа має реформуватись та повернутись до базових цінностей, на яких вона виникала – християнства та греко-римської цивілізації, що означає відповідну зміну інституцій та принципів управління. Це дозволить Європі знову стати союзом незалежних та суверенних народів. У внутрішній політиці необхідно

запровадити якомога ширші можливості для прийняття рішень через референдуми, ініційовані народом. Держава має захищати громадян від ісламізації суспільства і поширення шариату. Соціальну допомогу слід надавати виключно за принципом національності. Потрібно відновити правопорядок та безпеку на всій території і посилити армію[1].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, варто відзначити, що у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. французькі крайні праві знову стали більш фрагментованими. З одного боку, це сприяє представленості різноманітних точок зору і дозволяє виборцям підтримувати тих, чийі цінності найближчі, запобігаючи домінуванню Національного фронту. Водночас, Національний фронт зберігає своє лідерство серед цих партій і, на відміну від них, поступово збільшує рівень електоральної підтримки. Але наявність інших крайніх правих політичних партій не може ним повністю ігноруватись, спонукаючи до конкуренції та постійного вдосконалення своїх програм. Тому, вивчаючи крайні праві політичні партії Франції, не варто зосереджувати увагу виключно на Національному фронті, а для кращого розуміння ситуації потрібно аналізувати увесь спектр політичних партій, які сповідують дану ідеологію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Charte de l'Union de la droite nationale pour la défense et la promotion de nos identités, régionales, nationale et Européenn [Ressource électronique] // Union de la droite nationale. – Données électroniques. - Mode d'accès: <http://synthesenationale.hautetfort.com/media/01/02/1389311134.pdf> (vu le 15 juin 2015). – Titre de l'écran
2. Davies P. The extreme right in France, 1789 to the present: from de Maistre to Le Pen / Peter Davies. – London: Routledge, 2002. – 224 p.
3. Elections. Les résultats [Ressource électronique] // Ministère de L'Interieur. – Données électroniques. - Mode d'accès: <http://www.interieur.gouv.fr/Elections/Les-resultats> (vu le 10 juin 2015). - Titre de l'écran.
4. Ignazi P. Extreme right parties in Western Europe / Piero Ignazi. – Oxford: OUP Oxford, 2006. – 310 p.
5. L'historique du MNR [Ressource électronique] // Mouvement National Republicain. – Données électroniques. - Mode d'accès: <http://www.m-n-r.fr/news11.htm> (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.
6. Programme. Pour que vive la France [Ressource électronique] // Mouvement National Republicain. – Données électroniques. - Mode d'accès: <http://www.m-n-r.fr/programme.htm> (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.
7. Shields J. The far right vote in France. From consolidation to collapse? / James Shields // French Politics, Culture & Society. – 2010. – Vol. 28, No. 1. – P. 25-45.
8. Shields J. The extreme right in France: from Pétain to Le Pen / James Shields. – New York: Routledge, 2007. – 432 p.
9. Williams M. H. The impact of radical right-wing parties in West European democracies / Michelle Hale Williams. – New York: Palgrave Macmillan, 2006. – 248 p.